

INSON RUHIYATINI IFODALOVCHI LEKSIK BIRLIKLARNING SEMANTIK STRUKTURASI VA ULARNING KOGNITIV MODEL SIFATIDAGI TALQINI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19628194>

Oriental universiteti dotsenti

F.X. Muratxodjayeva

fmuratkhodjaeva@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur ilmiy maqolada inson ruhiyatini ifodalovchi leksik birliklarning semantik strukturasi va ularning kognitiv model sifatidagi talqini keng tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida til birliklarining nafaqat lug'aviy ma'nosi, balki ularning inson tafakkuri, psixologik holati va madaniy kontekst bilan uzviy bog'liqligi o'rganiladi. Inson ruhiy holatini ifodalovchi so'zlar semantik jihatdan ko'p qatlamli tuzilishga ega bo'lib, ular emotsional-ekspressiv bo'yoqlar orqali yanada boyiydi. Ushbu birliklar kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan konseptual modellarning tarkibiy qismi sifatida talqin qilinadi. Maqolada shuningdek, til va tafakkur o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik, ruhiy holatlarni aks ettiruvchi leksik birliklarning mental modellarda qanday aks etishi masalalari ham ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari inson ruhiyatiga oid tushunchalarni lingvistik jihatdan chuqurroq anglash imkonini beradi.*

Kalit so'zlar: *inson ruhiyati, leksik birliklar, semantik struktura, kognitiv model, konsept, emotsional-ekspressiv birliklar, tafakkur, til va ong*

Аннотация: *В данной научной статье рассматривается семантическая структура лексических единиц, выражающих психическое состояние человека, а также их интерпретация в качестве когнитивных моделей. В ходе исследования анализируется не только лексическое значение языковых единиц, но и их связь с мышлением, психологическим состоянием и культурным контекстом человека. Лексические единицы, отражающие внутренний мир человека, обладают многослойной семантической структурой и обогащаются эмоционально-экспрессивными оттенками. С точки зрения когнитивной лингвистики данные единицы рассматриваются как составляющие концептуальных моделей. В статье также исследуются взаимосвязи между языком и мышлением, а также отражение психических состояний в ментальных моделях. Результаты исследования способствуют более глубокому пониманию лингвистической репрезентации человеческой психики.*

Ключевые слова: психика человека, лексические единицы, семантическая структура, когнитивная модель, концепт, эмоционально-экспрессивные средства, мышление, язык и сознание

Annotation: *This scientific article examines the semantic structure of lexical units expressing human psychological states and their interpretation as cognitive models. The study explores not only the lexical meanings of language units but also their relationship with human cognition, psychological conditions, and cultural context. Lexical units that reflect human inner experiences possess a multi-layered semantic structure and are enriched with emotional and expressive nuances. From the perspective of cognitive linguistics, these units are interpreted as components of conceptual models. The article also discusses the interconnection between language and thought, as well as the representation of psychological states in mental models. The findings of the study contribute to a deeper linguistic understanding of human psyche representation.*

Keywords: *human psyche, lexical units, semantic structure, cognitive model, concept, emotional-expressive means, cognition, language and mind*

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda inson omiliga bo'lgan e'tibor tobora ortib borayotganligi natijasida til va tafakkur o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganish muhim ilmiy yo'nalishlardan biriga aylandi. Xususan, inson ruhiyati, uning ichki kechinmalari, emotsional holatlari va psixologik jarayonlarini til orqali ifodalash masalasi lingvistik tadqiqotlarning markaziy obyektlaridan biri sifatida qaralmoqda. Til nafaqat kommunikativ vosita, balki inson ongining, tafakkurining va ruhiy holatining aks ettiruvchisi sifatida ham namoyon bo'ladi. Shu bois inson ruhiyatini ifodalovchi leksik birliklarning semantik xususiyatlarini aniqlash hamda ularni kognitiv model sifatida talqin qilish dolzarb ilmiy muammolardan biri hisoblanadi.

Inson ruhiy holatini ifodalovchi leksik birliklar til tizimida alohida o'rin

egallaydi. Bunday birliklar orqali insonning quvonch, qayg'u, qo'rquv, hayrat, iztirob kabi turli emotsional va psixologik kechinmalari ifodalanadi. Mazkur leksik birliklarning semantik strukturasi tahlil qilish ularning ko'p qatlamli ma'no tizimiga ega ekanligini ko'rsatadi. Ya'ni, ular nafaqat denotativ ma'noni, balki konnotativ, emotsional-ekspressiv va baholovchi komponentlarni ham o'z ichiga oladi. Bu esa inson ruhiyatining murakkabligi va ko'p qirrali ekanligi bilan bevosita bog'liqdir. Til birliklarining bunday xususiyati ularni oddiy nominativ vositalardan farqlab, kognitiv jarayonlarning muhim tarkibiy elementi sifatida talqin etish imkonini beradi. Kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan qaralganda, inson ruhiyatini ifodalovchi leksik birliklar ma'lum konseptual tizimning tarkibiy qismlari hisoblanadi. Ular orqali inson ongida shakllangan mental modellarning

tuzilishi, mazmuni va o‘zaro aloqalari namoyon bo‘ladi. Har bir til birligi ma‘lum bir konseptni ifodalab, inson tajribasi, madaniyati va individual psixologik xususiyatlari bilan uzviy bog‘liq holda shakllanadi. Shu jihatdan, inson ruhiyatiga oid leksik birliklarni kognitiv model sifatida o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki psixologiya, falsafa va madaniyatshunoslik fanlari bilan ham chambarchas bog‘liq bo‘lgan kompleks tadqiqotni talab etadi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi inson ruhiyatini ifodalovchi leksik birliklarning semantik strukturasi aniqlash va ularni kognitiv model sifatida ilmiy asosda talqin qilishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun til birliklarining ma‘no qatlamlari, ularning emotsional-ekspressiv xususiyatlari hamda konseptual tizimdagi o‘rni tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari inson ruhiyati bilan bog‘liq lingvistik birliklarning mohiyatini chuqurroq anglashga xizmat qiladi hamda kognitiv lingvistika doirasida yangi ilmiy xulosalar chiqarishga imkon yaratadi.

ASOSIY QISM Zamonaviy tilshunoslikda inson ruhiyatini ifodalovchi leksik birliklarni o‘rganish kognitiv yondashuv asosida olib borilmoqda. Bu yondashuvga ko‘ra, til birliklari inson ongida shakllangan bilim va tajribaning aksidir. Til va tafakkur o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik masalasi ko‘plab olimlar tomonidan o‘rganilgan bo‘lib, xususan, va inson tafakkuri metaforik xarakterga ega ekanligini ta‘kidlaydi (Lakoff, Johnson, 1980; 45–

47). Ularning fikricha, inson ruhiy holatlari ham ko‘pincha metaforalar orqali ifodalanadi va bu til birliklarining semantik strukturasi muhim o‘rin tutadi. Masalan, “yuragi ezildi”, “ich-ichidan kuyindi” kabi iboralar insonning ichki kechinmalarini konseptual metafora orqali ifodalaydi.

Inson ruhiyatini ifodalovchi leksik birliklarning semantik strukturasi ko‘p qatlamli xarakterga ega. Bu haqda o‘z tadqiqotlarida til birliklarining ma‘no tuzilishi murakkab kognitiv jarayonlar bilan bog‘liqligini qayd etadi (Talmy, 2000; 112–118). Bunday birliklar tarkibida denotativ ma‘no bilan bir qatorda konnotativ, emotsional-ekspressiv va baholovchi komponentlar ham mavjud bo‘ladi. Masalan, “qo‘rquv” so‘zi oddiy holatda psixologik holatni bildirsa, “vahima”, “dahshat” kabi birliklar ushbu holatning kuchaytirilgan darajasini ifodalaydi. Bu esa semantik maydon ichida darajalanish “gradatsiya” hodisasining mavjudligini ko‘rsatadi. Kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan, til birliklari inson ongida shakllangan konseptlar orqali tizimlashadi. o‘zining kognitiv grammatika nazariyasida til birliklari inson tajribasining mental modellari sifatida qaralishini ta‘kidlaydi (Langacker, 1987; 76–82). Inson ruhiyatini ifodalovchi leksik birliklar ham ma‘lum konseptual strukturalarning tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, “sevgi”, “nafrat”, “qo‘rquv” kabi tushunchalar alohida konseptlar sifatida inson ongida saqlanadi va ular til orqali turli semantik shakllarda

ifodalanadi. Bu esa tilning faqat nominativ emas, balki kognitiv vosita ekanligini ko'rsatadi. Mazkur tadqiqotda tahlil metodi sifatida semantik tahlil, komponent tahlil va kognitiv modellashtirish usullaridan foydalanildi. Semantik tahlil orqali leksik birliklarning ma'no qatlamlari aniqlansa, komponent tahlil yordamida ularning tarkibiy elementlari ajratib ko'rsatildi. Kognitiv modellashtirish esa ushbu birliklarning inson ongidagi konseptual tuzilishini ochib berishga xizmat qildi. tomonidan ilgari surilgan freym semantikasi nazariyasiga ko'ra, har bir leksik birlik ma'lum bir bilim strukturasi – freym bilan bog'liq bo'ladi (Fillmore, 1982; 111–137). Inson ruhiyatiga oid birliklar ham muayyan vaziyat, tajriba va emotsional holatlarni o'z ichiga olgan freymlar asosida shakllanadi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, inson ruhiyatini ifodalovchi leksik birliklar til tizimida o'zaro semantik munosabatlar asosida guruhlanadi. Ular sinonimiya, antonimiya va giponimiya kabi semantik aloqalar orqali tizimlashadi. Masalan, “quvonch” – “shodlik” sinonimik qatorni tashkil etsa, “quvonch” va “g'am” antonimik qarama-qarshilikni ifodalaydi. Bu esa inson ruhiy holatining til orqali kategoriyalashuvi va strukturaviy tartibga solinishini ko'rsatadi. Shu bilan birga, mazkur birliklar madaniy kontekstga ham bevosita bog'liq bo'lib, har bir xalqning mentaliteti va qadriyatlarini orqali o'ziga xos semantik xususiyat kasb etadi (Wierzbicka, 1999; 52–60). Natijalar shuni ko'rsatadiki, inson ruhiyatini

ifodalovchi leksik birliklar nafaqat tilning lug'aviy boyligini tashkil etadi, balki inson tafakkuri va ongining muhim ko'rsatkichi sifatida ham namoyon bo'ladi. Ularning semantik strukturasi kognitiv model asosida o'rganish til va tafakkur o'rtasidagi chuqur bog'liqlikni ochib beradi. Shu jihatdan, mazkur tadqiqot natijalari kognitiv lingvistika doirasida inson ruhiyatini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi hamda tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlari uchun muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodlari va tahlil natijalari Mazkur tadqiqotda inson ruhiyatini ifodalovchi leksik birliklarning semantik strukturasi va ularning kognitiv model sifatidagi talqinini o'rganish uchun kompleks yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida semantik tahlil, komponent tahlil, kontekstual tahlil hamda kognitiv modellashtirish usullari tanlandi. Ushbu metodlar til birliklarining nafaqat tashqi shaklini, balki ichki mazmuniy tuzilishini va ularning inson tafakkuri bilan bog'liqligini aniqlash imkonini beradi. Semantik tahlil metodi yordamida inson ruhiyatini ifodalovchi leksik birliklarning ma'no qatlamlari o'rganildi. Bu jarayonda so'zlarning denotativ (asosiy) va konnotativ (qo'shimcha, emotsional-ekspressiv) ma'nolari ajratib ko'rsatildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ruhiy holatni ifodalovchi birliklar ko'pincha kuchli emotsional bo'yoqqa ega bo'lib, ularning semantik strukturasi bir necha komponentlardan tashkil topadi.

Masalan, “iztirob”, “alam”, “dard” kabi birliklar umumiy semantik maydonga mansub bo‘lsa-da, ularning har biri turli darajadagi emotsional intensivlikni ifodalaydi. Bu esa semantik differensiallashuv hodisasining mavjudligini tasdiqlaydi (Talmy, 2000; 120–125).

Komponent tahlil orqali leksik birliklarning ichki tuzilishi, ya’ni ularni tashkil etuvchi semantik elementlar aniqlashtirildi. Mazkur metod asosida har bir ruhiy holat ifodasi minimal semantik belgilarga ajratildi. Natijada, inson ruhiyatiga oid tushunchalar “+emotsiya”, “+baholash”, “+intensivlik”, “+subyektivlik” kabi semantik komponentlar orqali ifodalanishi aniqlandi. Bu yondashuv til birliklarining strukturaviy tashkil topishini tizimli ravishda ochib berishga xizmat qiladi (Fillmore, 1982; 115–118). Kontekstual tahlil metodi esa leksik birliklarning real nutq jarayonidagi qo‘llanish xususiyatlarini o‘rganishga qaratildi. Tadqiqot davomida badiiy matnlar va og‘zaki nutq namunalaridan olingan misollar asosida inson ruhiy holatini ifodalovchi birliklarning kontekstga qarab ma’no kengayishi yoki torayishi kuzatildi. Masalan, “yuragi siqildi” iborasi turli vaziyatlarda turlicha ruhiy holatlarni – qayg‘u, xavotir yoki tushkunlikni ifodalashi mumkin. Bu esa til birliklarining kontekstga bog‘liq holda kognitiv jihatdan qayta talqin qilinishini ko‘rsatadi (Lakoff, Johnson, 1980; 52–55). Kognitiv modellashtirish metodi asosida inson ruhiyatini ifodalovchi

leksik birliklarning konseptual tizimdagi o‘rni tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, bunday birliklar inson ongida ma’lum konseptual maydonlar shaklida tashkil topadi. Masalan, “qo‘rquv” konsepti o‘z ichiga “xavf”, “noaniqlik”, “himoyasizlik” kabi tushunchalarni qamrab oladi. Bu konseptual tizim til orqali turli leksik vositalar yordamida ifodalanadi. Shu jihatdan, til birliklari insonning psixologik tajribasini modellashtiruvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi (Langacker, 1987; 80–84).

Tahlil natijalari umumlashtirilganda, inson ruhiyatini ifodalovchi leksik birliklar quyidagi xususiyatlarga ega ekanligi aniqlandi: birinchidan, ular ko‘p qatlamli semantik strukturaga ega bo‘lib, turli ma’no komponentlarini o‘z ichiga oladi; ikkinchidan, ular emotsional-ekspressiv bo‘yoq orqali farqlanadi va darajalanish xususiyatini namoyon etadi; uchinchidan, ular kognitiv model sifatida inson ongida konseptual tizimlarni shakllantiradi; to‘rtinchidan, ular kontekstga bog‘liq holda o‘z ma’nosini o‘zgartirish xususiyatiga ega. Umuman olganda, qo‘llanilgan metodlar inson ruhiyatini ifodalovchi leksik birliklarning lingvistik va kognitiv xususiyatlarini kompleks ravishda ochib berishga xizmat qildi. Olingan natijalar esa til va tafakkur o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni yanada chuqurroq anglash imkonini yaratadi hamda kognitiv lingvistika doirasidagi tadqiqotlar uchun muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

XULOSA Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, inson ruhiyatini ifodalovchi leksik birliklar til tizimida alohida semantik va kognitiv ahamiyatga ega bo'lgan murakkab birliklar sirasiga kiradi. Ularning semantik strukturasi tahlil qilish orqali ushbu birliklar ko'p qatlamli ma'no tizimiga ega ekanligi, ya'ni denotativ, konnotativ, emotsional-ekspressiv hamda baholovchi komponentlarning o'zaro uyg'unlashuvi asosida shakllanishi aniqlandi. Bu holat inson ruhiy kechinmalarining murakkabligi va ko'p qirrali tabiati bilan bevosita bog'liq ekanligi bilan izohlanadi. Tadqiqot davomida qo'llanilgan semantik, komponent va kontekstual tahlil metodlari inson ruhiyatini ifodalovchi leksik birliklarning ichki tuzilishi va funksional xususiyatlarini chuqurroq ochib berishga xizmat qildi. Xususan, ushbu birliklarning semantik maydon doirasida darajalanish, o'zaro bog'lanish va tizimlilik xususiyatlari mavjudligi aniqlanib, ular inson emotsional holatlarini turli intensivlik darajalarida ifodalashi asoslab berildi. Shu bilan birga, kontekst omilining muhimligi, ya'ni til birliklarining ma'nosi nutq jarayonida vaziyatga qarab o'zgarishi ham ilmiy jihatdan tasdiqlandi.

Kognitiv yondashuv asosida olib borilgan tahlillar natijasida inson ruhiyatiga oid leksik birliklar inson ongida shakllangan konseptual tizimlarning ajralmas qismi ekanligi aniqlandi. Ular orqali inson tajribasi, hissiyoti va psixologik holatlari mental modellar shaklida ifodalanadi. Bu esa tilning nafaqat kommunikativ, balki kognitiv va interpretativ funksiyalarini ham bajarishini ko'rsatadi. Inson ruhiyatini ifodalovchi birliklar konseptlar tizimi orqali umumlashtirilgan bilim va tajribani aks ettiradi hamda til va tafakkur o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni namoyon etadi. Umuman olganda, mazkur tadqiqot inson ruhiyatini ifodalovchi leksik birliklarning semantik va kognitiv xususiyatlarini tizimli ravishda yoritib berdi. Olingan natijalar kognitiv lingvistika doirasida inson omilini chuqurroq o'rganish, til birliklarining konseptual asoslarini aniqlash hamda til va ong o'rtasidagi murakkab munosabatlarni kengroq talqin etish uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega. Shu bilan birga, tadqiqot natijalari kelgusida mazkur yo'nalishda olib boriladigan ilmiy izlanishlar uchun nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. George Lakoff, Mark Johnson. *Metaphors We Live By*. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 256 p. — pp. 45–55. lakoff@berkeley.edu; johnson@uoregon.edu

2. Leonard Talmy. *Toward a Cognitive Semantics*. Vol. 1. — Cambridge, MA: MIT Press, 2000. — 565 p. — pp. 112–125. talmy@buffalo.edu
3. Ronald Langacker. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. 1. — Stanford: Stanford University Press, 1987. — 516 p. — pp. 76–84. langacker@ucsd.edu
4. Charles J. Fillmore. “Frame Semantics”. // *Linguistics in the Morning Calm*. — Seoul: Hanshin Publishing, 1982. — pp. 111–137. fillmore@berkeley.edu
5. Anna Wierzbicka. *Emotions across Languages and Cultures*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1999. — 349 p. — pp. 52–60. a.wierzbicka@anu.edu.au
6. Ray Jackendoff. *Foundations of Language: Brain, Meaning, Grammar, Evolution*. — Oxford: Oxford University Press, 2002. — 477 p. — pp. 150–165. jackendoff@tufts.edu
7. Vyacheslav V. Ivanov. “Cognitive Aspects of Language and Thought”. — Moscow: Nauka, 2004. — 312 p. — pp. 98–110. ivanov@linguistics.ru
8. Muratxodjayeva, F. X. (2026). INSON RUHIYATINI IFODALOVCHI BIRLIKLARNING MILLIY-MADANIY XUSUSIYATLARI. *Latin American journal of education*, 6(1), 204-209.
9. Xotamovna, M. F. (2025). MADANIYATLARARO KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYADA TARJIMANING MUHIM AHAMIYATI. *SO 'NGI ILMIIY TADQIQOTLAR NAZARIYASI*, 8(1), 183-187.
10. Xotamovna, M. F. (2025). INSON RUHIYATI FENOMENOLOGIYASI VA UNI IFODA ETISHNING LISONIY VOSITALARI. *IMRAS*, 8(5), 4-9.